

Budenz József, Göttinga és a magyar nyelvhasználat.

BUDENZ JÓZSEF életről¹⁾ szerint Göttingában barátja, NAGY LAJOS és más magyar ismerősei útján véletlenül ismerkedett meg nyelvünkkel. „Mikor 1856-ban először hangzék magyar szó fülembe — írja maga is akadémiai székfoglaló értekezésének bevezetésében — még álomban sem képzelhettem vala, hogy valaha itt Magyarországon, a magyar nemzet első tudománymívelő intézetbeli tudós férfiak fényes gyülekezetében magyar nyelvtudományról értekezőleg szólhatni szerencsém lesz. Történet szerint lett vala akkor a magyar nyelv mivoltával első megismerkedésem; de ez ellenállhatatlanul ragadá kedvemet egy olyan nyelv megtanulására, mellyel a nyelvtudásnak egy addig nem sejtett, annyi különös jelenségekkel meglepő világa tárul vala ki előttem, ezer változatos virányain a nyomozónak akár holtig való gyönyörködést ígérgetve.“²⁾ A véletlen ismeretség tehát nem hagyta nyugton a fiatal tudóst, egyre jobban elmélyedt nyelvünk tanulmányozásába, és ezek a tanulmányok a fényes pálya előtt álló klasszika-filológus tudományos fejlődését merőben új irányba terelték. Valószínű, hogy Budenz finnugor és magyar nyelvészeti tanulmányai csakugyan a véletlen játékból keletkeztek; de másfelől kétségtelen, hogy ezeknek a tanulmányoknak éppen Göttingában és Göttingából kiindulón erős gyökerei voltak. Budenz csodálatos elindulása történelmi gondolkodásunkat önkénytelenül arra a korszakra irányítja, amikor a göttingai egyetem és intézményei néhány évig a magyar nyelvhasználat tudományának középpontjában állottak. Ha ennek a korszaknak hatását Budenz szaktudományának megválasztásában nem is látjuk érvé-

¹⁾ Budenz-Album. Budenz József XXV éves nyelvészeti működése emlékére kiadják tanítványai. Budapest, 1884. 1—12. l. — SZINNYEI JÓZSEF: Budenz József. Budapest, 1891.

²⁾ Idézte MUNKÁCSI BERNÁT: Budenz József emlékezete (Bp. Sz. 1896. 87. k. 168. l.)

nyesülni, a belőle kiinduló hagyomány rejtett szálait kutatva és felfedve mégis másképen látjuk, jobban megértjük az idegenből hozzánk szakadt tudós korszakos eredményű munkásságát.

„Göttinga, ó dicső tudományok kormányja,
Melytől elválását szívem most is bánja.“

Ezeket a sorokat 1786-ban írta RÁTH MÁTYÁS,¹⁾ a göttingai egyetemnek 1773-tól közel négy éven át hűséges diákja, aki 1787-ben Schlözer folyóiratában²⁾ a magyar nyelv kiirtásáról írt szenvedélyes hangú cikkével³⁾ és egy magyar-latin-német szótár tervezetével felel II. József germanizáló nyelvrendeletére. Ráth Mátyás visszaemlékezése nem egyéni: az előtte és utána Göttingában járt több magyar nemzedék háláját és örök sóvárgását fejezi ki. Az 1734-ben alapított „Georgia Augusta“-n már az alapítást követő esztendőben ott találjuk SEGNER JÁNOS ANDRÁST, a pozsonyi kereskedőfiúból lett világhírű fizikust, aki húsz éven át irányította és támogatta Göttingában járt honfitársait. Segner működése Göttingában mintegy jelképe annak az ösztönző erőnek, mellyel a „legmodernebb és leguniverzálisabb“ német egyetem a magyar tudományt kezdettől fogva megtermékenyítette. BARCZAFALVI SZABÓ DÁVID, merész képzeletű nyelvújítónk 1791—92-ben legfőképp matematikát tanult Göttingában, hogy hazatérése után megfelelően hivatásának a sárospataki kollégiumban.⁴⁾ Göttingában hallgatta KÄSTNER ABRAHAM GOTTHELF, a matematikus-költő előadásait 1794-ben SIPOS PÁL, új logaritmus- és trigonometriai táblák megszerkesztője, Kant egyik első magyar követője.⁵⁾ A göttingai bástyasétányon melegedett össze a legnagyobb magyar matematikai lángelme, BOLYAI FARKAS GAUSS KÁROLY FRIGYESSSEL, itt beszélte meg fiatal barátjával gondolatait a geometria új megalapozásáról,⁶⁾ és itt találjuk 1810—13 között KÉZY MÓZEST, a sárospataki kollé-

¹⁾ Búcsúztató versek, melyeket néhai Fötisztelendő és N. Perlaky Gábor úrnak halálakor mondott. Győr, 1786. (V. ö. Kis János emlékezései. Budapest, 1890. 137.)

²⁾ Staatsanzeigen: XII, 339.

³⁾ Über die Ausrottung der ungarischen Sprache.

⁴⁾ Kis János emlékezései 130. l.

⁵⁾ WOYCIECHOWSKY JÓZSEF, Sipos Pál élete és mathematikai munkássága. Budapest, 1932. 18. l.

⁶⁾ DÁVID LAJOS, A két Bolyai élete és munkássága. Budapest, 1923. 12. l.

gium jeles fizikusát, az ékesszavú újlatin költőt, akit HEYNE KERESZTÉLY, a *Georgia Augusta* nagytekintélyű „summus Heynius“-a egyik költeménye alapján mint ismert költőt fogad.¹⁾ A matematikusokkal és fizikusokkal pedig az öncélú tudásnak és korlátlan polihisztorizmusnak ebben a korában elválaszthatatlanul egybeolvad a történetírók, nyelvészek, teológusok és pedagógusok hosszú sora. SCHWARTNER MÁRTON,²⁾ KIS JÁNOS,³⁾ ASBÓTH JÁNOS,⁴⁾ a pedagógus GENERSIK KERESZTÉLY, LIEDEMANN MÁRTON, TEKUSCH MIHÁLY, az első irodalmi zsebkönyv kiadója, a kultúrpolitikus és esztétikus SCHEDIUS LAJOS,⁵⁾ a sokoldalúságban szétforgácsoló RUMY KÁROLY GYÖRGY,⁶⁾ SZILÁGYI FERENC, Szilágyi Sándor nagyatyja, aki mint a kolozsvári ref. főiskola tanára először adott elő magyar nyelven egyetemes történelmet,⁷⁾ és a nyelvész-poli-hisztor NITSCH KÁROLY DÁNIEL⁸⁾ jelzik a göttingai egyetem és a magyar szellemi élet egyes jellegzetes érintkezési pontjait a XVIII. század utolsó negyedében, amikor ez az egyetem a legtöbbet jelentette számunkra. Az erdélyi százszokat az egyetem tanári karában a nagyszebeni születésű HISSMANN MIHÁLY, Leibniz-Wolff gondolatrendszerének egyik ügyes népszerűsítője képviseli,⁹⁾ aki szépszámú hallgatóságot vonz szűkebb hazájából, még mielőtt Schlözer sajátos kapcsolatokat teremt a szászsággal.¹⁰⁾ A papi és tanári pályára készülő magyar polgári réteg fiain kívül a ma-

1) Kazinczy Ferenc levelezése: IV, 617.

2) LUKSICS PÁL: Schwartzner Márton élete és tudományos jelentősége. Veszprém, 1914. 10. l.

3) Kis János emlékezései. 124—135. l.

4) SZINNYEI J: Magyar írók I, 268.

5) DOROMBY KÁROLY: Schedius Lajos mint német-magyar kultúrközvetítő. NPhD. LVI. Budapest, 1933.

6) SZÖGI FERENC, Rummy Károly György, a magyar irodalom ismertetője. Budapest, 1934. 14. l.

7) Kazinczy levelezése VII, 569.

8) U. o. VI, 328.

9) PUKÁNSZKY BÉLA, A magyarországi német irodalom története. Budapest, 1926. 408. l.

10) I. Verzeichnis derjenigen Siebenbürger Sachsen, welche an der Universität Krakau, Strassburg und Göttingen studirt haben. Mitgeteilt vom Vereins Vorsteher. Archiv des Vereins f. Siebenb. Landeskunde. N. F. VI. k. — FR. TEUTSCH: Die Sachsen und die deutschen Universitäten. Bilder aus der Kulturgeschichte der Siebenbürger Sachsen. Hermannstadt, 1928. I. k. 245—62. l.

gyar főúri osztály is szép számmal szerepel az angol király előkelő egyetemének hallgatóságában: báró PRÓNAY SÁNDOR, MIKSA és JÁNOS, gróf TELEKI JÓZSEF, gróf BETHLEN ELEK, báró KEMÉNY SIMON, ifj. PODMANICZKY SÁNDOR báró göttingai látogatásai és tanulóévei nemcsak a weimari klasszicizmussal teremtenek kapcsolatokat,¹⁾ hanem a magyar anglofil-mozgalom útját is egyengetik. Végül jelentős szerep jut Göttinga és a magyar tudomány érintkezésének történetében az egyetemmel szorosan együttműködő tudós társaság („Kön. Societät der Wissenschaften“) magyar tagjainak: a társaság egyik első levelező tagja HELL MIKSA, a selmeci születésű hírneves csillagász, akinek kíséretében SAJNOVICS JÁNOS északi útjára indul, a tiszteleti tagok sorában pedig többek között TELEKI SÁMUEL gróf erdélyi kancellárt, FESTETICS GYÖRGY és SZÉCHENYI FERENC grófort találjuk, akik szívesen leveleztek a göttingai professzorokkal.²⁾

Mindezek csak egyes, kiragadott mozzanatok Göttinga és szellemi életünk kapcsolatainak történetéből.³⁾ A kapcsolatok teljes feltárása külön monografia feladata; sokfelé ágazó szálai-ból most csak néhányat próbálunk kiszedni, hogy megvilágítsuk Göttinga szerepét annak a tudománynak a történetében, melynek művelésére itt Budenz József a véletlen csodálatos játéka folytán elkötelezte magát.

Göttinga jelentősége a magyar nyelvhasználat kialakulásában kiváltképpen a racionalista történetírás egyik legnagyobb mesterének, SCHLÖZER ÁGOST LAJOSNAK tanári és tudós munkásságához fűződik.⁴⁾ Az ő érdeme, hogy a történelem a göttingai egye-

¹⁾ I. TH. THIENEMANN: Weimar, Wien und die ungarische Literatur. Festschrift f. Gideon Petz, Budapest, 1933. 40. és 45. l.

²⁾ I. L. v. THALLÓCZY, Joh. Christian von Engel und seine Korrespondenz Wien u. Leipzig, 1915. 101. és 107. l.

³⁾ V. ö. még DAXER GYÖRGY, A külföldi iskolalátogatás hatása a hazai protestáns nevelésügy fejlődésére 1520—1790. Békéscsaba, 1909. 73., 75. és 89. l., különösen pedig KORNIS GYULA, A magyar művelődés eszményei 1777—1848. Budapest.

⁴⁾ Friederike Fürst: Aug. Ludw. Schlözer. Heidelberger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte H. 36. Heidelberg, 1928. — A. BERNEY: August Ludwig Schlözers Staatsauffassung. Historische Zeitschrift, 1925. 64. l. CONCHA GYÖZÖ: A 90-es évek reformeszméi. Budapest, 1885. — HÖMANSZBEKFÜ: Magyar Történet VI. k. 377. l. — FRITZ VALJAVEC: Ungarische Geschichte des 18. Jahrhunderts. Ung. Jahrbücher 1932. 171. l.

temen elfoglalta méltó helyét a tudományok hierarchiájában. Munkásságának magyar vonatkozásai ismereteseek: *Allgemeine Nordische Geschichte* c. főművében (1771—72) szinte először állapítja meg pontosan a magyar nyelv rokonsági körét és ismer-teti a finn-ugor nyelvcsaláddhoz tartozó népeket,¹⁾ az erdélyi szá-
szokról írt munkájában²⁾ honfoglaláskori és árpádkori történe-
tünk néhány fontos részletének egyoldalú beállításával eredmé-
nyes vitát indít el, *Nestor*-kiadásában³⁾ pedig a magyarság ős-
hazáját „szorosan az Urál mellett“ állapítja meg. Folyóiratában,⁴⁾
mellyel Németországban a politikai hírlapírást megindította —
államelméleti és kritikai fejtegetéseire II. József is felfigyelt —
szintén ismételten foglalkozott a magyar kérdéssel, főképen az
1790—91-ik országgyűlésről közöl részletes és meglepő elfogult-
ságra valló megjegyzésekkel kísért kritikát.⁵⁾ Irodalmi munkás-
ságánál magyar szempontból nem kevésbé jelentős tanári mű-
ködése: annyi magyar tanítványa van, hogy 1798-ban a nyári
félévben külön világtörténeti kollégiumot tart számukra különös
tekintettel a magyar történetre, ugyanazon év telén pedig tanul-
mányi kirándulást tervez a magyar hallgatók sajátos érdeklődé-
sének kielégítésére;⁶⁾ tanítványaitól szorgalmasan tanul magya-
rul és folyton azon van, hogy magyar nyelvismereteit gyarapítsa.⁷⁾
Ösztönző hatását a magyar nyelvhasználat és általában a magyar
történettudomány fejlődésére főképen történetiszemléletének két
jellegzetes vonása teszi érthetővé. Az egyik — s ez pozitív irány-
ban termékenyítette meg a magyar kutatást — az a körülmény,

1) PÁPAY JÓZSEF: A magyar nyelvhasználat története. Budapest, 1922. 16—25. l.

2) Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen 1—3 Stück. Göttingen, 1795—97. V. ö. FR. TEUTSCH: A. L. Schlözers Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Archiv des Vereins f. Siebenb. Landeskunde N. F. XXVII. k. 263. l. — G. PETZ: Zur Geschichte der Erforschung des ungarländischen Deutschtums IV. Das XVIII. Jahrhundert. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 1931. 198—205. l.

3) 5 kötet, Göttinga, 1802—3.

4) Staatsanzeigen, Göttingen 1782—94. I—XVIII. k.

5) l. Staatsanzeigen XIV. k. 180., 434—450. l.

6) I. F. FRENSDORF: Von und über Schlözer. Abhandlungen der Kön. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. 1909. 91. l.

7) l. Aug. L. Schlözers Recensionen und Originalkorrespondenz. Magy. Nemz. Múzeum. Quart. Germ. 343.

hogy Schlözer a nyelv alapján rendszerezi a népeket. Meggyőződése az volt ugyan, hogy a népek politikai és egyéb okoknál fogva könnyen változtathatják nyelvüket, de mégis úgy vélte, hogy legjobban a nyelvek alapján osztályozhatja a népeket. Innen van erős érzéke a nyelvtudomány iránt; ezért állapítja meg tüzetesen a finn és lapp nyelv különbségeit, ezért ad levélbeli hozzászólásaiban is folyton új anyagot a magyar nyelveredet és nyelvrokonság kérdéséhez. A „játékos etimologizálásnak“ azonban esküdt ellensége volt, mert a nyelvrokonság megállapításában nem az esetleges szóegyezéseket, hanem a nyelvek szerkezeti hasonlóságát és az eltérések törvényszerűségét tartotta döntő tényezőnek. Schlözer történet szemléletének egy másik jellegzetes vonása racionalista józanságából adódó túlzott forráskritikája; ez nálunk ellentmondást és ellenszenvet keltett, de éppen ez az ellentmondás és ellenszenv adott lendületet a kutatásnak. Schlözer szemében *Anonymus* mint történeti forrás éppen olyan hasznavehetetlen, mint pl. a Tell-monda vagy az Eddadalok, mert csupán „nemzeti ábrándok“ kifejezője, de az igazsághoz kevés köze van. Anonymusnak ez a ma már alig menthető megítélése talán nem keltett volna nálunk olyan erőteljes visszhangot, ha Schlözer egyébként is nem ad bizonyosságot arról, hogy a magyarságot lenézi és megveti. Jelemző pl. hogy a „Staatsanzeigen“-ben kivonatokat közöl HOFFMANN LIPÓT ALAJOS tanárnak, a bécsi kormány titkos bizalmi emberének névtelenül megjelent magyarfaló röpirataiból¹⁾ és országgyűlési tudósításaihoz fűzött megjegyzéseiben az alkotmány helyreállítására irányuló törekvéseket a nemesség egyéni mozgalmának, a nemességet pedig a haladás kerékkötőjének, a nemzet igazi elnyomójának tartja.

Schlözer magyar érdekű munkássága főképp a nyelveredet és nyelvrokonság kérdésének Göttingában időző kutatóiban keltett visszhangot és termékenyítő izgalmat. Ezt az izgalmat a fáradhatatlan professzor mint szerkesztő és szervező állandóan táplálja. Már 1770-ben kiadja FISCHER JÁNOS EBERHARD szentpétervári akadémikusnak *De origine Ungrorum* című művét,²⁾ 1779 nyarán a finn filológia megalapítóját, PORTHAN HENRIK GABRIELT összehozza egyik magyar tanítványával, PERLAKI DÁVIDDAL, aki anyagot

¹⁾ XV. k. 350. l.

²⁾ Quaestiones Petropolitanae (v. ö. PÁPAY J.: i. m. 10).

ád a finn tudós magyar-finn szóegyeztetéseihez,¹⁾ 1785 szeptemberében pedig az ő ösztönzésére mutatja be CORNIDES DÁNIEL a göttingai tudós társaságban a magyarok régi vallásáról szóló tanulmányát.²⁾ A magyar nyelveredetre és nyelvrokonságra vonatkozó kérdések egész sorát veti fel egyik legkedvesebb, később engesztelhetetlenül gyűlölt tanítványának, ENGEL JÁNOS KERESZTÉLY történetírónak adott útmutatásaiban és a hozzá írt levelekben. Engelt is főleg a magyarság eredetére vonatkozó források kiadására és kritikai méltatására biztatja,³⁾ és Engel főműve, *Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer*⁴⁾ (1797—1804) I. kötetéről adott bizalmas, baráti bírálataban különösen behatóan foglalkozik a magyar nyelvrokonság problémájával. Óva inti tanítványát attól, hogy a tudománytalan etimologizálásban BEREGSZÁSZI NAGY PÁL példáját kövesse. Beregszászi Nagy Pál ugyanis Schlózer minden érvelése ellenére kitartott felfogása mellett, hogy a magyar nyelv a keleti nyelvekkel rokon,⁵⁾ s ezért a göttingai iskola felfogása szerint egyre inkább elveszti tudományos hitelét; a tudománytalanság forrása pedig az ábrándos etimologizálás, ezért írja Engelnek: „Wie unendlich viel haben... Ihr Otrokócsi sich und der Wissenschaft dadurch geschadet! Beregszászi, der eben auf dem Wege ist, bedaur ich nicht; der macht sich nur ridicul. Aber Sie, mein schon so berühmter Freund, stehen in Gefahr, einen Teil Ihres wolerworbenen Renoméé wieder zu verlieren, und die Aufmerksamkeit unserer Zeitgenossen auf Ihre reell wichtige Recherches zu schwächen!“⁶⁾

A magyar-keleti nyelvrokonság elméletével felfegyverkezve érkezett Göttingába 1795 végén mint gróf Bethlen Elek kísérője és mentora GYARMATHI SÁMUEL is, akinek irányításával és támogatásával Schlózer leghatékonyabban kapcsolódott bele a magyar

1) U. o. 20—21.

2) *Commentatio de religione veterum Hungarorum*. Edidit suamque de origine gentis hungaricae dissertationem adjecit CHRIST. ENGEL. Viennae, 1791.

3) V. ö. THALLÓCZY: i. m. 41. l.

4) Engel művét báró Prónay Sándornak ajánlotta, aki az ajánlás szerint szintén Göttingában kapott ösztönzést arra, hogy a magyarság eredetével és nyelvünk rokonságának kérdésével foglalkozzék. l. THALLÓCZY: i. m. és SZINNYEI: Magyar irók XI. k. 189.

5) I. PAPAY J.: i. m. 18—19. l.

6) THALLÓCZY: i. m. 41. l.

nyelvhasznítás tudományának további fejlődésébe. Schlözerben kezdetben csak az erős ellenfelet látja s az általa képviselt irányban eleinte inkább azért dolgozik tovább, hogy saját felfogását a göttingai professzor érvelésével szemben is érvényesítse.¹⁾ Meggyőződésében azonban nemsokára meginog. A magyar tudományos világ ítéletének akarja alávetni Schlözer felfogását, hogy az ítélet világánál a maga igazát tisztábban lássa. Rábírja Schlözert, hogy külön munkában foglalja össze a magyar nyelveredetről és nyelvrokonságról vallott felfogását, és Schlözer valóban hajlandóságot mutatott a munka megírására.²⁾ Gyarmathi azt tervezte, hogy kiadja elhalt nagyenyedi barátjának, Kőrösi György kollégiumi tanárnak³⁾ hátrahagyott terjedelmes kéziratát *Magyar- és Erdélyország históriája* címen; minthogy pedig Kőrösi a magyarság bölcsőjét Délázsziában véli megtalálni, Gyarmathi vele együtt akarta megszólaltani Schlözert, aki „északról hozza ki“ a magyarokat. A két szembenálló felfogás együttes közzétételétől nagy termékenyítő hatást vár a magyarság eredetének és nyelvünk rokonságának további kutatására. „Melly gyönyörű dolog leszz — írja 1797 május 25-én Aranka Györgynek⁴⁾ — illy két tudós vélekedését egy könyvbe mellesleg olvasni és fontolgatni.“ Gyarmathi tehát már elismeri Schlözer tekintélyét a nyelvrokonság kérdésében, sőt attól tart, hogy „ha egyszer Schlözer meghal, illyen Iróra többre nem könnyen kapunk, mert lehet más egyéb Históriakba tudós, de az Északiakba Schlözert senki fel nem éri.“⁵⁾ A terv azonban „füstbe ment“:⁶⁾ Kőrösi kézirata nem jelent meg nyomtatásban, s Schlözer tervezett tanulmánya a magyarok eredetéről sem készült el soha.

Gyarmathi terve kétségkívül azt mutatja, hogy felfogása erősen közeledett Schlözeréhez. Még inkább e mellett bizonyít az a körülmény, hogy a készülő *Affinitas* kéziratát Schlözer bírálata alá bocsátja. A göttingai professzor Gyarmathinak a kéziratot ter-

¹⁾ I. PÁPAY J.: i. m. 21. és 25. l.

²⁾ I. CHRISTIAN V. SCHLÖZER A. L. Schlözers öffentliches und Privatleben. Leipzig, 1828. 401. l.

³⁾ I. SZINNYEI: Magyar írók, VII. k. 105. h.

⁴⁾ Magy. Tud. Akad. Magy. irod. levelezés 4. 2. sz.

⁵⁾ U. ott.

⁶⁾ Gyarmathi levele Aranka Györgyhöz 1798. júl. 14-én Magy. Tud. Akad. i. h

jedelmes levél kíséretében juttatta vissza,¹⁾ amely ismét fényes bizonyossága annak, hogy akadályt nem ismerő szorgalommal mélyedt el a magyar nyelveredet és nyelvrokonság kérdésének tanulmányozásába. Nyoma sincs itt már a kettőjük felfogása között fennállott éles ellentétnek, Schlözer csupán azt tanácsolja Gyarmathinak, hogy kutatásait terjessze ki a finnen és lappon kívül a többi finnugor nyelvre is. Rendkívül meleg hangon sürgeti a munka közzétételét, hogy Gyarmathi köszörülje ki a csorbát, melyet a magyar tudományosság Beregszászi Nagy Pálnak, az „etimologizáló rajongónak . . . a maga nemében monstruózus produktumával“²⁾ szenvedett. Tekintettel azonban a magyar nemzeti érzékenységre azt ajánlja, hogy a magyar nyelvrokonság megállapításában a finnségre, ne pedig a lappokra essék a hangsúly.

Schlözer és Gyarmathi teljes felfogásbeli megegyezése ellenére az elismerő bírálat és az *Affinitas* megjelenése között eltelt időben mégis csaknem összeütközésre került a sor kettőjük között. Az újabb ellentétet a Schlözer által nem ok nélkül hangoztatott „magyar nemzeti érzékenység“ váltotta ki, mely viharos felháborodással fogadta a göttingai professzornak az erdélyi szászoktól írt munkáját. A munkát politikai szándék hozta létre. Schlözer egyik cikke alapján³⁾ az erdélyi szász köröktől, főképen BRUKENTHAL SÁMUEL bárótól nyert megbízásból írta meg történelmi köntösbe öltöztetett politikai védőiratát, s természetes, hogy a szászok kultúrateremtő érdemeinek méltatásával kapcsolatban fokozottabb mértékben érvényesült a „barbár“ magyarsággal szemben érzett elfogultsága. A munkával magyar szempontból legkomolyabban, rendkívüli tárgyi készületséggel a jeni *Allgemeine Literatur Zeitung*⁴⁾ névtelen bírálója foglalkozott, rámutatva a munkának Schlözer egyoldalú forrásmagyarázatából és a magyar történelem részleteiben való tájékozatlanságából adódó hiányaira. Schlö-

¹⁾ Kelt 1797. nov. 19-én; változtatásokkal és kihagyásokkal közölve az *Affinitas* függelékében 381—87. l.; pontosabban, a kéziratához híven FRIZ VALJAVEC: Ein Brief Schlózers an Gyarmathi über die ungarische Sprachvergleichung. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter 1931. 333—37. l.

²⁾ Ueber die Aehnlichkeit der hungarischen Sprache mit den Morgenländischen. Leipzig, 1796.

³⁾ Die Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Staatsanzeigen 1792. 64. sz.

⁴⁾ 1798. I. k. 417. I. v. ö. Göttingische Gelehrte Anzeigen 1797. 1505. l.

zert a szigorú hangú bírálat rendkívül bántotta, annál inkább, mert szerzőjének kedvelt tanítványát, Engel János Keresztélyt hitte. Nem válaszolt rá a nyilvánosság előtt,¹⁾ de elküldte levélben terjedelmes, a hálátlan tanítvány ellen szenvedélyes kifakadásokkal kísért válaszát mindazoknak, akiknek szaktudását a magyar történelem terén nagyrabecsülte. Így került Schlözer válasza Gyarmathi kezébe is.²⁾ Gyarmathi nem csekély elégtétellel olvashatta a hiúságában mélyen sértett göttingai professzor elkeseredett védekezését, hiszen a névtelen bírálatához igen közel állott, mindenestre többet tudott róla, mint maga Schlözer. A bírálatot ugyanis, melyet a köztudat Engel nekikészülődése alapján bizonyos joggal tulajdonított neki,³⁾ Gyarmathi Sámuel sugallta, tervezte és ARANKA GYÖRGY írta meg. Kétségtelenül kitűnik ez Gyarmathinak Göttingából Arankához írt leveleiből.⁴⁾ „Bezzeg most van dolog a Schlözer Szász könyvinek Engel által (képzelt) Recenziójával! — írja Gyarmathi 1798 június 14-én. — Bezzeg ő is szegény jól megfizet érte, hogy gesztenye kikaparó matskává engedte magát tétetni. — Előre ki kukorékolja, hogy ő akarja recensálni a Szász könyvet, már most Schlözer is, más is azt hiszi, hogy igazán ő is recenseálta, pedig csak az ő lelke tudja (s meg a Gyarmathijé). Ám lássa, tartsa a hátát, hogy kopogassák meg minden fellől. Maga hozta magára.“ Aranka György egyébként önálló „diplomaticus munkában“ akarta megcáfolni Schlözer fejtegetéseit,⁵⁾ de ez nem készült el teljesen és sohasem került a nyilvánosság elé. Nem tudjuk, hogy Gyarmathi a maga tervezte bírálat megírásért miért bízta Aranka Györgyre. Alig hisszük, hogy a bátorság hiánya vagy a gyengeség érzete tartotta vissza. Valószínűbb, hogy nem akart összeütközésbe kerülni a nagy hírű professzorral, akinek a magyar nyelvhasználatra vonatkozó nézeteivel lényegében egyetértett és aki tanácsaival és támogatásával — Schlözer köz-

¹⁾ Nyomtatásban Eder Károly József abbé válaszolt a névtelen bíráló „támadására Schlözer és a szászok ellen“: *Gebührliche Notwehr gegen die Ausfälle des Recensenten in der Jenaer Allgem. Litt. Z. Nr. 53. 54. 55. Siebenbürgische Quartalschrift VI. k. 1798. 359. l.*

²⁾ THALLÓCZY: i. m. 52. l.

³⁾ I. még THALLÓCZY: i. m. 61. l.; ezzel szemben JAKAB ELEK: Aranka György és az erdélyi nyelv művelő és kéziratkiadó Társaság. Figyelő, 1884. 170. l.

⁴⁾ Magy. Tud. Akad. Magy. irod. levelezés 4. 2. sz.

⁵⁾ Kazinczy levelezése: VII. k. 513. l.

vetítésével Gyarmathi Porthan finn filológussal is érintkezésbe lépett¹⁾ — mélyen lekötelezte őt. Mindenesetre tény, hogy az *Affinitas*-ban semmi nyomát nem találjuk ennek a tudományos nézeteltérésnek; itt Gyarmathi valóban mint Schlözer hűséges tanítványa áll előttünk.

A hazai tudományos közvéleményt Schlözer felfogása a nyelvrokonságról kevésbé érdekelte. Tudósaink figyelmét kizárólag a szászokról szóló könyv fejtegetései és a nyomában támadt felháborodás foglalta le. A magyar írók közül egyedül KAZINCZY ŐRZI meg változatlan hódolatát a „nagy historikus“ iránt; 1809 február 25-én hozzá írt levelét a következő sorokkal zárja: „Nehmen Sie mein H. Hofrath diese Anzeige als ein Merkmal meiner innigsten Verehrung und des Dankes für die Wohlthat, auch auf die Geschichte meines Vaterlandes sehr viel Licht verbreitet, auch auf uns viel gewirkt zu haben. Es war mein lang genährter Wunsch dieses Ihnen sagen zu können und ich freue mich, dass mir dieses Geschäft Gelegenheit gab, ihn endlich erfüllt zu sehn.²⁾ Néhány hónap mulva pedig arról ábrándozik Rumynak, hogy kézcsókkal szeretne hódolni Schlözernek, akinek munkássága magyar szempontból egyedül a RÉVAI MIKLÓSÉVAL mérhető össze.³⁾ Ebben a meggyőződésében senki és semmi nem ingatja meg. Hiába vádolja az irodalompártoló KENDERESSY MIHÁLY kormányiszéki tanácsos hazugsággal a „deutsche Falschheit“ képviselőjét,⁴⁾ hiába tárja fel előtte HORVÁTH ISTVÁN a szégyent, hogy Schlözer csak „barbarusokat“ lát bennünk.⁵⁾ Különösen élénk ellentmondást keltett a magyar tudományos közvéleményben a göttingai professzor útján elterjedt, sértőnek érzett „Magyaren“ elnevezés. JANKOVICS MIKLÓS nagy készültséggel bizonyítgatja a névadás jogosulatlanságát,⁶⁾ és kíméletlenül támadja a magyarok rágalmazó ellenségét, aki tagadta a magyarság hún származását. MAJLÁTH JÁNOS gróf védelmébe veszi ugyan Schlözert,⁷⁾ de

¹⁾ FR. VALJAVEC: i. h. 333. 1.

²⁾ Kazinczy levelezése: VI, 328.

³⁾ U. o. VII, 45.

⁴⁾ U. o. XIV, 490.

⁵⁾ U. o. XIX, 235.

⁶⁾ A Magyaroknak nem *die Ungarn*, hanem *die Magyaren* új elnevezése a Németek által, valóságos Philologiai tévedés. Tud. Gyűjt. 1820. III, 1—9.

⁷⁾ U. o. VI, 110—115.

eredménytelenül: a göttingai történeti iskola nagytekintélyű megalapítója a köztudatban elsősorban mint magyargyűlölő, mint az ellenünk ezerszer kihasznált „Magyaren“-név megteremtője élt tovább. Nagyon jellemző, hogy Schlözer származás-elméletét egyedül egy tót író, a SCHAFARIK és PALACKY köréhez tartozó PALKOVITS GYÖRGY¹⁾ próbálja életben tartani,²⁾ s ez a magyarság ellen irányuló nemzetiségi irodalmon belül sikerül is.

* * *

A göttingai magyar kapcsolatok többi részlete távolabb esik a magyar nyelvhasznítás történetétől, de bizonyosága annak, hogy a *Georgia Augusta* tanárai és tudományos intézményei továbbra is meleg érdeklődéssel kísérték népünk és nyelvünk fejlődését. Tudjuk, hogy Blumenbach, a modern anthropológia megalapítója irányította a Göttingában tanuló Kőrösi Csoma Sándor figyelmét az újúrokra.³⁾ A klasszika-filológus HEYNE KERESZTÉLY, a magyarok szemében Schlözer mellett a göttingai egyetem legnagyobb tekintélye, a magyar neohumanizmus példátlan hatású ösztönzője maga ismerteti „mihi familiarissimus“-nak nevezett kedves tanítványának, Schedius Lajosnak folyóiratát („Zeitschrift von und für Ungarn“), rámutatva a magyarság csodálatos szellemi aktivitására: „Bewunderungswürdig ist das Bestreben dieser edlen Nation bey allem, was ihre Betriebsamkeit und ihren Mut niederhält, sich dennoch in der gelehrten Cultur empor zu arbeiten.“⁴⁾ Heyne az, aki a Schlözer halála után ellanyhuló érdeklődést a magyar művelődés iránt továbbra is ébren igyekszik tartani,⁵⁾ bár sajnálattal kénytelen közölni Rummyval, hogy nyelvünknek és irodalmunknak nincs már igazi ismerője Németországban, s magyar tárgyú könyv vagy cikk alig talál számottévő olvasóközönségre.⁶⁾ Heynenél tovább megy a matematikus és fizikus MAYER JÁNOS

¹⁾ I. SZINNYEI: Magyar írók X, 189.

²⁾ Abkunft der Magyaren. Dargethan von Schlözer in seinem Nestor. Pressburg, 1827.

³⁾ I. Németh Gyula: Kőrösi Csoma Sándor célja. Budapest, 1935. 4. l.

⁴⁾ Göttingische Gelehrte Anzeigen 1805. 127. és 2044. l.

⁵⁾ I. erre vonatkozólag levelét Engelhez (THALLÓCZY i. m. 109).

⁶⁾ Levele Rummyhoz 1812 január 2-án (Magy. Tud. Akad. Magy. irod. levelezés 4. 25. sz.).

TÓBIÁS,¹⁾ aki megtanulja nyelvünket és minden igyekezetével azon van, hogy az egyetemi könyvtár magyar anyagát főként göttingai tanítványai útján állandóan gyarapítsa.²⁾ Magyarul tanul NAGY GYÖRGY JÁNOS soproni subrektor grammatikájából³⁾ az esztétikus és filozófus BOUTERWECK FRIGYES, hogy egyetemes irodalomtörténetének szemléleti körébe a magyar költészetet is belevonja.⁴⁾ Schlözer halála után őt tartották a göttingai egyetem magyar „szakértőjének“, aki minden magyar érdekű könyvet és cikket elolvasott és kivonatolt.⁵⁾ Végül a magyar nyelv és irodalom őszinte szeretete hatja át EICHORN JÁNOS GOTTFRIED keleti nyelvész levelezését magyar tanítványaival, különösen Schedius Lajossal. Eichhorn nagyszabású irodalomtörténeti munkát tervezett s a magyar rész megírására Schedius közreműködését szerette volna megnyerni. E tárgyban írt levelei jellemzően szólaltatják meg a magyarság iránt érzett rokonszenvét és törhetetlen hitét művelődésünk jövőjében: „Ich nehme nahen Anteil an dem literarischen Aufblühen des lieben Ungarn, — írja 1808. szeptember 1-én — die Wissenschaften, die sich nächstens auf der Flucht befinden werden, müssen doch ein Asyl haben: vielleicht sollen sie es dort finden. Könnte ich doch von Deutschland sagen, dass nicht alles rückwärts geht! Wie glücklich war unser literarischer Zustand vor 20 Jahren und wie bedauernswert ist er jetzt! und wer weiss, was nach 10 Jahren aus ihm geworden ist? Glück und Segen Ihnen, dass Sie für Ihr Vaterland nich ermüden.“⁶⁾ Schedius azonban — valószínűleg politikai okokból — megszakította a levelezést; Eichhorn műve Schedius közreműködése nélkül jelent meg.⁷⁾ Levelezésük figyelemreméltó azért is, mert a „historia literaria“-nak azt a szellemét tükrözi, melynek legerősebb hagyományai épen a göttingai egyetemen voltak, s amely lénye-

¹⁾ PÜTTER: Versuch einer academischen Gelehrten-Geschichte von der Georg Augustus-Universität zu Göttingen. II. Th. Göttingen, 1788. 112. l.

²⁾ I. Kazinczy levelezése VIII, 192. és 196.

³⁾ Einleitung in die ungarisch-philosophische Sprachlehre. Wien, 1793. V. ö. Annalen der Literatur und Kunst in den österreichischen Staaten 1812. 389—92.

⁴⁾ Geschichte der neuern Poesie und Beredsamkeit. Göttingen, 1801—19.

⁵⁾ I. Heyne levelét Rummyhoz 1812. jan. 2-án (Magy. Tud. Akad. Magy. irod. levelezés 4. 25. sz.).

⁶⁾ U. o. 4. 154. sz.

⁷⁾ Geschichte der Literatur von ihrem Anfange bis auf die neuesten Zeiten. 7 kötet, Göttinga, 1805—13. V. ö. DOROMBY K.: i. m. 70. l.

gében az önálló szaktudománnyá alakuló magyar irodalomtörténetírás fejlődését is megszabta.¹⁾ A kapcsolatok részleteit ebben az irányban még nem ismerjük, de meggyőződésünk, hogy Göttinga ösztönző szerepe a további kutatások világában éppúgy előttünk fog állni, mint a nyelvhasználat történetében.

Schedius a magyar szellemtudományok képviselői közül az utolsó, aki többé-kevésbé állandó kapcsolatot tart fenn a göttingai tudományos körökkel. Ezek a kapcsolatok a XIX. század második évtizedétől kezdve egyre inkább lazulnak, illetőleg a protestáns teológia és a természettudományok körére korlátozódnak. Schedius utoljára 1841-ben Bonnban találkozott göttingai ismerőseivel. Erre a találkozásra tér vissza a filológus HERMANN KÁROLY FRIGYES göttingai egyetemi tanár,²⁾ aki felvilágosítást kér Schediustól a göttingai tudós társaság elfelejtett magyar tagjainak sorsáról. Hermann Károly Frigyes már a fiatal Budenz József tanára; Schedius kapcsolatai ily módon — legalább a kapcsolatok személyi vonatkozásaiban — a *Georgia Augusta* két korszakát fogják össze: azt a korszakot, amelyben Schedius maga is közvetlen szemlélője lehetett a magyar nyelvhasználat tudomány kezdeti vajúdásainak, és azt a korszakot, melyben ennek a tudománynak legnagyobb képviselője hivatásának tudatára ébredt. Schlözer, Heyne, Mayer és Eichhorn korára visszatekintve Budenz József göttingai magyar tanuló társai és barátai — NAGY LAJOS kolozsvári tanár, FERENC JÓZSEF, a későbbi unitárius püspök, BUZOGÁNY ÁKOS, SZABÓ JÁNOS, NAGY FERENC, MOLNÁR LÁSZLÓ és MAROSI GERGELY — sem mint egy csodálatosan termékeny „véletlen” előidézői állnak előttünk, hanem mint egy gazdag hagyomány öntudatlan őrzői és ápolói.

Göttinga és a magyar nyelvhasználat kapcsolatainak utolsó, immár merőben külsőleges mozzanatát Budenz József elágazási elméletének megjelenése jelzi.³⁾ A magyar nyelvrokonság kutatása ekkor már régen különvált az ösztönző erőktől, melyek első eredményeit ihlették, de önálló, modern szaktudománnyá is Göttingában nevelődött úttörője érdeméből izmosodott.

PUKÁNSZKY BÉLA.

¹⁾ I. THIENEMANN TIVADAR: Irodalomtörténet. A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Budapest, 1931. 56. l.

²⁾ Levele Schediushoz 1845 márc. 14-én (Magy. Tud. Akad. Magy. irod. levelezés 4. 154. sz.).

³⁾ Ueber die Verzweigung der ugrischen Sprachen. Göttingen, 1879.